(شیعر و فەلسەفە)، یان (فەلسەفە و شیعر)

نالە حەسەن
(کەنەدا)

شیعر و فەلسەفە دوو چەمکن پێوەندی بەهێز و توندوتۆڵیان لەگەڵ یەکدا هەیە، زۆرجاران وەک دوو هێڵی تەریب هەندێک جاریش پێچەوانەو دژ، پێوەندییەکە تا ئاستی ئەوەی، هەندێک جار شاعیران بیرۆکەی فەلسەفی لە نێو شیعرەکانییان بەرجەستە دەکەن، یان هەندێک لە فەیلەسووفەکان بە زمانی شیعر بابەت و فەلسەفەکانیان دەنووسنەوە، هەندێک لە نووسەران و ڕەخنەگران هاوڕانین لەگەڵ ئەم پێوەندییەدا و پێیان وایە، شیعر و فەلسەفە لە دوو کایەی تەواو جیاواز ئیش دەکەن و نابێت تێکەڵاوی یەکتریییان بکەین، بە مانایەک، لەگەڵ بە (شیعرکردنی فەلسەفە) و یان (بە فەلسەفەکردنی شیعردا) نین. ئێمە لەم وتارەماندا، هەوڵ دەدەین لە ڕووبەرێکی فراوان باس لە شیعر و زمانی شیعر و پێوەندییەکانی فەلسەفە و شیعر بکەین، لەم ڕاستایەش، وەڵام بە زۆرێک لە پرسیار و نارۆشنییەکان بدەینەوە.

بەر لە هەر شتێک، شیعر مێژوویەکی دوورودرێژی هەیە، لە سەردەمی (سۆمەرییەکان)دا، (داستانی گلگامێش)، وەک دەقێکی زۆر کۆنی شیعری بە فۆرمی ئیپیک نووسراوە، بۆ سەدەی سێیەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە، بەڵام بە بڕوای من، مێژووی شیعر لەمەش کۆنتر و دێرینترە، مێژووی شیعر بۆ مێژووی مرۆڤ دەگەڕێتەوە، پێش پەیدابوونی نووسین، لەو کاتەی مرۆڤ توانایی بیرکردنەوەی پەیدا کرد، توانایی ئەوەی پەیدا کرد، لە ئاکامی بیرکردنەوە بە نێو خەیاڵدا ڕۆبچێ، یان قسە بکات و گۆرانی بڵێ، لەوکاتەدا شیعر پەیدا بووە، بەڵام لەم وتارەماندا کاری ئێمە ساغکردنەوەی مێژووی شیعر نییە، لێرەدا واز لەم مێژووە کۆنە دەهێنین و لە

نیتشه

یۆنانی کۆنەوە دەست پێ دەکەین، لە سەردەمی یۆنانی کۆن، شیعر دوو جۆر بووە.

یەکەم: شیعری ئیپیک

دووەم: شیعری لیریک

ئەم دوو جۆرە شیعرەش، دوو جۆر لە فۆرمی شیعرین، (ئیپیک) فۆرمێکە بەم جۆرە شیعرە درێژانە گوتراوە، کە چیرۆک و ئەفسانە و داستان و بەسەرهاتە تراژیدییاکان و مێژوویەکانی پێ نووسراوەتەوە، پێشەنگی ئەم فۆرمە شیعرییەش (هۆمیرۆس) بووە، کە لە سەردەمی (سەرەتای سەدەی هەشتەم و تا ناوەڕاستی سەدەی نۆیەمی پێش زایین ژیاوە) باشترین دوو دەقی هۆمیرۆس (ئەلیادە و ئۆدیسە)ن کە بە فۆرمی ئیپیک نووسراون، هەروەها (لیریک)/ بەو جۆرە شیعرانە دەگوترێن، کە مامەڵە لەگەڵ هەستەکان و غەریزەکانی مرۆڤ دەکەن. بۆ شێوازێکی ڕۆمانسییانە و بە زمانێکی سادە و لەزەتبەخش و ئیرۆسییانە، بە هارمۆنی و مۆسیقایەکی هەست بزوێن. پێشەنگی شیعری لیریکیش (ئارکیلۆکەس و سافۆ و ئالکمان و ئالسییەس) بوون، (سافۆ) ژنە شاعیرێکی نێوداری شیعری لیریکە و لە مێژووی شیعردا، بە یەکەمین شاعیری (مێ) دەژمێرێ. دەتوانین بڵێین لەم سەردەمەی یۆنانی کۆن، سەردەمی زێڕینی شیعر بووە. زمانی شیعر لەم سەردەمەدا، زمانی فەلسەفە و مەعریفە و زمانی ئایین و بە کورتییەکەی لەم سەردەمەدا زمانی دەربڕین بووە، شانۆگەری بە هەردوو جۆرەکانییەوە، واتە (کۆمیدی و تراژیدی)یەوە لە هەناوی شیعردا پەیدا بوون.

ئەوەتا هەردوو فەیلەسوفی ناودار (ئیپمادۆکلیس و پارمەنیدس)، لە سەدەی پێنجەمی پ ز، بە شیعر بۆچوونە فەلسەفییەکانیان دەربڕیوە و کاریگەرییان لەسەر شاعیران هەبوو، بەڵام هەردووکیان لە بنەڕەتدا، فەیلەسووف بوون نەک شاعیر، هەروەها دوو کەسایەتی دیاری نێو فەلسەفەی کۆنی یۆنانی بوون، بۆ نموونە، (ئیپمادۆکلیس) فەلسەفەکەی دەربارەی چوار پێکهاتەی سەرەکی گەردوونی بوون وەک (زەوی، هەوا، ئاو، ئاگر) لە هەمان کاتیش، شیعرەکانی (هۆمیرۆس و سۆفۆکلێس) ناوەڕۆکی فەلسەفییانەیان هەبوو، هەر لەم سەردەمەدا، زۆر لە فەیلەسووفان قسەیان لەسەر شیعر کردووە، (ئەفلاتوون) لە ڕاستی بۆچوونە میتافیزیکی و ڕامیارییەکانیدا لە جەوهەر و چۆنیەتی هونەر و شیعری کۆڵیوەتەوە و قسەی لەسەر کردوون، شیعری بەکردەیەکی لاساییکرنەوە پێناسە کردووە، بە بڕوای ئەو هەر هونەرێک مامەڵە لەگەڵ هەست و سۆزدا بکات، مامەڵە لەگەڵ فیکر و عەقڵدا نەکات، بە هونەرێکی ئاست نزم پێناسەی دەکات..! بەڵام (ئەرستۆ) بیرکردنەوە و تێڕوانینەکانی بۆ شیعر جیاواز بوون، هەروەک لە کتێبی شیعردا باسی دەکات، ئەرستۆ پێی وا نییە کە شیعر، لاساییکەرەوە و کوتومت کۆپی جیهانی دەرەوە بێت، ئەگەر نا هیچ جیاوازییەک لە نێوان شاعیران و مێژوونووسان نەدەبوو، مێژوونووس ئەوانە دەنووسێتەوە کە ڕوویان داوە، مامەڵە لەگەڵ ڕابوردوودا دەکات، بەڵام شاعیر ئەو شتانە دەنووسێتەوە کە هێشتا ڕوویان نەداوە، یان دەکرێ ڕوو بدەن، بەمانای ڕووداوەکانی شاعیر بیریان لێ دەکاتەوە، یان دەیەوێ قسەیان لە بارەوە بکات، پێوەندی بە کات و شوێنەوە نییە، ئەمەش جیاوازییەکی ترە لەگەڵ مێژوونووس، دەربارەی ئەم تێڕوانینەی (ئەفلاتوون) کە شیعری لە ئاستێکی نزمدا بینیوە و بە کردەیەکی لاساییکردنەوەی داناوە، بە جیا لەم جیاوازییانەی (ئەرستۆ) کە باسی کردوون، شیعر بەم شێوەیە نییە کە ئەفلاتوون باسی کردووە، ڕەخنەگرتن لەم جۆرە بیرکردنەوە ئەفلاتوونییە بۆ ژیان و شیعر،

دەمــانخــاتە بەردەم دوو ڕەهەندی جیــاواز، یەکـێکیــان ڕەهەندی (ئۆپۆلۆن)ییــە، کــە تەعــبــیــرە لە خــودای هێورکەرەوە و مەنتیـقییەت و بە سیسـتـماتیک کردنی شـتـەکــان، کـە ئەفــلاتوون و زۆر لە فــەیلەسـووفی تر، لایەنگرییــان لـەم ڕەهەندە کــردووە، ئەوی تریان ڕەهەندی (دایۆنسیزم)ییە، واتە خودای هونەر و لەزەت و خۆشی و بـایەخ نەدان بە عـــەقڵ، ئەم ڕەهەندەش (فـــرێدریک نیـتـشـە) و زۆر لە فــەیلەسـووفــانی دوای نیـتـشــە، لایەنگرییــان لەم ڕەهەندە کــردووە. بۆ نموونە نیـتـشــە پاراستنی زات بە خراپترین شێـوەی ویست دەزانێ، ئەم زیاتر خـوازیاری مـرۆڤی سوپەرمـانی و یاخی و خـودان ویســتی هێــزە، تەنانەت لە ڕوانگەی (زەردەشت)یش، ڕێگەی ژیان بەســـەربردن لایەنگری لە چوارچێــوەی مەنتیقی و ژیرانە و عەقڵ نییە، بەڵکو کەسەکان ئازادن بۆ هەڵبژاردنی ڕێگەی ژیانی خۆیان، ئەمەش بە مانایەک هەڵوەشـاندنەوەی پاوەرەکــان و سنوورەکــانی عــەقڵ و سیستماتیکە. (شیعر و داهێنان) پێویستیان بە کرانەوە و پچڕاندنی هەمـوو کۆت و زنجیـرەکانی بەها و نەریتـە مـیراتییــەکانە، بۆ ئەوەی ببێ بە کـەسـێکی داهێنەر، دەبێت خۆت بەها و نەریت و ڕەفتار بۆ خۆت بتاشی کە پێــچــەوانەی ئەوانەی پێش خــۆت بن...! هەروەها لەم وتارەمــاندا وردتر باسی ئەم فـاکـتـانە دەکـەین کـە ئەم بیرکردنەوەیە نادروستانەی ئەفلاتوون ڕەت دەکەنەوە، بۆ نموونە باس لەوە دەکـەین کـە شـیـعـریش وەک فـەلسـەفـە لەســەر بنەمــای بیــرکــردنەوە ئیش دەکــات و ڕەهەندی فیکری و مەعریفی لە پشتە. زۆرن ئەو فەیلەسووفانەی کـاریگەرییــان لەسەر شیعر هەبووە، یان قسەیان لەسەر شیعر کردووە و باسی گرنگی و پێوەندییەکانی فەلسەفە و شـیـعـریان کـردووە، یان بۆ دەربڕینی فـەلسـەفـەکـانیـان زمانی شیعرییــان بەکارهێناوە، ئەم فەیلەسووفانەش بە (فـەیلەسـووفی شـاعـیــر) ناوبراون، یەکـێک لەوانە (فرێدریک نیتشە)یە.

لە پەیوەست بە شیعرەوە، تایبەتمەندی نیـتـشـە لەگەڵ فـەیلەسـووفـەکـانی تر جیــاوازە، چونکە هەندێک لە فەیلەسووفەکان هەم شاعیریش بوون هەم فەیلەسووف، واتە لەپاڵ فەلسەفە شیعریشیان نووسیوە، یان سەرەتا بە شیـعـر دەسـتیـان پێ کردووە، لەوانە (مارکس، ژان ژاک ڕۆسۆ، سامویل تەیلۆر کۆلیریچ...تاد)، بەڵام نیتشە، لەگـەڵ ئەوەی شـیـعـریشی نووسـیـوە، بەڵکو کـتـێـبـە فەلسەفییەکانیشی بە زمانی شیعر نووسیون، بۆیە بە بڕوای هەندێک کەس (نیتشە بە زگماک شاعیر بووە)، واتە هەر بە شاعیری لە دایک بووە.

شـیــعــر گــەورەترین بەشی نووسـینەکـانی، تەنانەت فەلسەفەکەشی داگیرکردووە. نیتشە زۆر بە ڕۆشنی درکی بەوە کردووە کە زمان چ سیحرێک و هێزێکی تێدایە، بە تایبەت زمانی شیعری، بۆیە لە شوێنێک دەربارەی زمانی شـیـعـری دەڵێ (زمـان گـەمـەیەکی گـەمـژانەیە، بەهۆی زمـانەوە مـرۆڤ دەتوانێ سـەما بەسەر هەمـوو شـتێکەوە بکات)، نیتشە فەیلەسووفێکە ئامانجی بەرهەمهێنانی مرۆڤی باڵا بووە لە ڕێگەی ئیرادە و ویستی هێزەوە، بۆیە لە زۆر شـوێن پێ لەســەر ئەوە دادەگـرێ و دەڵێ (من هاتووم هەواڵی مرۆڤی باڵاتان پێ ڕابگەیەنم، مرۆڤی باڵا ئەو کەسەیە لە نەریتی باو یاخی دەبێت و خودان ئیرادە و هێزی کارای خۆی دەبێ)، ئەمە لای نیتشە ڕوون بووە کە داهێنان بە کەسی لاواز و بێ ئیرادە ناکرێت، کەسەکانی دیلی بەندی کـولتـوور و ئایین و دیلی مرۆڤـەکانی تر بن، لای نیـتـشــە بۆ ئەوەی ببی بە کـەسـێکی داهێنەر وا پێویست دەکات هەمـوو کۆت و زنجیرەکـان بپچڕێنیت، ببی بە خـۆت و تەعبیر لە ویستی خۆت بکەی، هەمـوو شتێکی مـیراتی تووڕ هەڵبدەی، خۆت بەها و نەریت و ڕەفـتـار بۆ خۆت دیاری بکەی، خۆت هێزی جووڵێنەری خـۆت بی، جـووڵە و ڕەفـتـارەکـانی خـۆت پێـچـەوانەی ئەوانەی پێش خۆت بن، بە واتایەک هەروەک دروشمێکی هەبوو کـە (تەنیـا خـۆت بیت و ئەوی تر نەبیت...!)، چونکە: داهێنان وا دەخوازێ کە دنیاو جیـهانێکی نوێ بخولقێنی. نیتشە لە کتێبی (ئا ئەمەیە مرۆڤ)دا دەڵێ (من لە هیچ شتێک لاسایی کەس ناکەمـەوە، گاڵتە بە هەمـوو ئەو مـامـۆسـتـایانە دەکەم کە هێـشـتـا فێـرنەبوونە گـاڵتـە بە خـۆیان بکەن، لەسەر دەرگـای مـاڵەکـەم ئەمـە نووسـراوە...!). نیـتـشـە وەک (شـوبنهـاوەر) کـاری بە (فـەلسـەفـەی ویست) کردووە، بە تایبـەت ویسـتی هێـز، چونکە (شوبنهاوەر) کـتـێبـێکی بە ناوی (جیـهـان وەک ویست فیکرە) هەیە، لەم کتێبەیدا پوختەی فەلسەفەکەی خۆی بـاس کـردووە، باوەڕی وایە کـە عـەقڵ ئامـرازێکە بە دەستی ویستەوە، لای ئەو بوون لەسەر بنەمای حیکمەت و ئەزموون و مەبەستێک وەستاوە...!)، بۆیە نیتشەش

پێ لەسەر ئەم بیرۆکەی ویستە دادەگرێ و ئامانجی ئەوەیە کە تاکەکان خودان هێز و ئیرادەی خۆیان بن، کە ناوی ناون (مرۆڤی سوپەرمانی)، یان (مرۆڤی باڵا)، بۆیە پێی وابووە کە دەستپێک و سەرچاوەی ویست و هێز لەسەر ویژدان و فیکر شتێکی بنەڕەتی و جەوهەری شتەکانە، یان بە بڕوای نیتشە (گرنکترین دەرکەوتەی ژیان، لە تیوری داڕشتن لە ڕێگەی هێزی عەقڵەوە نییە، بەڵکو (ویستە)، ناوەڕۆکی ژیان ویستە، ئەم ویستەش ویستی هێزە...!).

نیتشە پاراستنی زات بە خراپترین شێوەی ویست دەزانێ، ئەو پێی وایە، کەسێک بەدوای پاراستنی زات بکەوێت، خۆی لە قەرەی مەترسییەکان نادات و ژیانی پارێزگارانە هەڵدەبژێرێت، بە واتایەک کە ئەو کەسانەی ناتوانن زنجیری کۆت و بەندەکان تێکبشکێنن و بەهاکانی ئایین و کولتوور و ئەو بەهایانە ڕابماڵن کە بە زۆر بەسەریاندا سەپێنراون، لە هەمان کاتیشدا ناتوانن وەک مرۆڤێکی باڵا خودان ویست و هێزی خۆیان بن...! بە کورتی پوختەی فەلسەفەکەی نیتشە ئەوەیە کە (فەلسەفەی عەقڵێکی ئازادە، فەلسەفەی ئاوەژووکردنەوەی بەهاکانە، ئازادکردنی مرۆڤە لە هەموو کۆتوبەند و ئەخلاق و ئایین و مەعریفەی دەستاودەست، فەلسەفەی نیتشە بە دەنگێکی بەرز بانگەوازی ڕزگاربوون دەکات...!)، ئەمانەشی هەمووی بە زمانی شیعر لە نێو شیعرەکان و کتێبە فەلسەفییەکانیدا دەربڕیوە، بۆیە نیتشە (فەیلەسووفی شاعیران و شاعیری فەیلەسووفان بووە...!). کتێبی (زەردەشت وەهای گوت) یەکێکە لە بەناوبانگترین کتێبی نیتشە، کە لە ساڵی ١٨٨٣ چاپ کراوە، کتێبێکە بە شێوەیەکی ئەدەبی ڕەخنەیی نووسراوە، بە زمانێکی شیعری ناسک و پاراو، لەم کتێبەدا چەندان بیرۆکەی گرنگی داڕشتووە، کە وێنەی مرۆڤی باڵا و هەڵکشاوی کێشاوە، ئەو مرۆڤەی لە دەستی کۆت و زنجیری کۆمەڵایەتی و کولتووری و ئەخلاقی ڕزگاری بووە، کتێبێکە نیتشەی پێ دەناسرێتەوە، نیتشە لەم کتێبەیدا هەروەک سەرچاوەکان دەڵێن خۆی وەک شاعیرێکی مەزن دەبینێت، نەک وەک فەیلەسووفێک، دەربارەی کتێبی (زەردەشت وەهای گوت)، ئەدیبی گەورەی ئەڵمانیا (تۆماس مان) دەڵێ (ئەم کتێبە باشترین کتێبە کە بە زمانی ئەڵمانی نووسرابێت)، نەک تەنیا کتێبەکانی، بەڵکو شیعرەکانیشی پڕن لە بیرۆکەی فەلسەفی و ئاوێنەیەکن بۆ ڕەنگدانەوەی تیژ و بیرکردنەوەکانی خۆی، بەڵام شتێکی گرینگ هەیە، نیتشە پرسیارە فەلسەفییەکان و ئایدیا و بیرۆکە شیعرییەکانی، لە قووڵاییی و هەناوی ژیان دەردێنێت و بە مرۆڤ و خۆشبەختی و بەختەوەرییەکانییەوە پەیوەستیان دەکاتەوە. دیارە نەک هەر لەلای نیتشە، بەڵکو لای زۆربەی فەیلەسووفەکانی سەردەمی مۆدێرنە، مرۆڤ دەبێتە ناوەندی گرنگیدان، هەوڵدانێکە بۆ بە بەرهەمهێنانی سەربەخۆیی بیرکردنەوە و عەقڵی مرۆڤ و دەرکێشانی لەژێر هەموو کاریگەرە دەرەکییەکان، دەکرێ ئەمەش بە یەکێک لە خاڵە هاوبەشەکانی نێوان شیعر و فەلسەفە حیساب بکەین، کە دوایی دێینە سەر خاڵە هاوبەش و جیاوازییەکان، لێرەدا چەند نموونەیەکی شیعری نیتشە دەخەینە ڕوو و قسەی لەسەر دەکەین، هەروەک لە کتێبی (نیتشە فەیلەسووفێکی بەرزەفڕ)دا، لە بەشی (پێنجەم)، بە ناوی (نیتجە، شاعیرێکی جیاواز)، کە لە سەرەتاوە باسی شاعیربوونی نیتشە و دواتر چەند نموونەیەکی شیعری هێناوەتەوە و ئێمە لێرەدا قسە لەسەر هەندێکیان دەکەین.

هەر لەوێدا باسی ئەوە کراوە کە، نیتشە شاعیرێکی جیاواز بووە و بە ستایلێکی جیاواز نووسیویەتی، هەروەک مێژوونووسی فەڕەنسی (ئەلیکسیس ڤیلۆنینکۆ) پێی وایە (نیتشە ئیستێتیکای ڕووکەشی دەقی پێش وردیی مانا خستووە، چونکە نیتشە بەرلەوەی فەیلەسووف بێت، بە پلەی یەکەم شاعیر بووە، لە نێو نووسینە پەخشانی و شیعرییەکانیدا داهێنانی سوریالییانەی کردووە، بە تایبەت لە کتێبی (زەردەشت وەهای گوت) هێندە دوور دەڕوات ئەستەمە تێی بگەیت...! نیتشە کەسێک بووە زۆر قووڵ بیری کردووەتەوە، هەمیشەش بە زمانی ڕەخنەیەکی توند نووسیویەتی، تا ئاستی ئەوەی مەرگ بۆ خوداوەند دەخوازێ و ئەخلاق و ئایین و کولتووره دواکەوتووەکان ڕەت دەکاتەوە، تا مردن لە نووسین ناکەوێت، نیتشە بە درێژایی ژیانی هەمیشە ئەوەی دووبارە کردووەتەوە کە (هێشتا پێویستە بژیم، چونکە هێشتا گەرەکمە بیربکەمەوە!)، نیتشە بیری لە هەموو سەکۆ و گۆشە و

کـەلێنەکـانی ژیان و مـرۆڤ کـردووەتەوە، ئەوەی بە فەلسەفە دەرەقەتی نەهاتووە بە شیعر قسەی لەسەر کردووە، بۆیە شیعر و فەلسەفەکەی بە یەک ئاراستە رۆیشتوون. نیتشە لە شیعری (مرۆڤە بەرزەکان)دا دەڵێت.

ئەوەی رادەپەڕێ، پێویستە پێیدا هەڵدەین!
وەڵێ ئەو لە بەرزاییەوە ئەمە پەسەند دەکات،
تاکو لە سەرووی پەسەندگرەوە بژیت،
ئەو لە بەرزیدایە ئەو لەسەر دەرگای ماڵی منە،
ئەو لە ماڵی من نیشتەجێیە،
هەرگیز بە دوای کەس نەکەوتووم
لە سەرووی ئەمانەش، قۆشمەم بە هەموو مامۆستایەک کرد.

ئەم شیعرە تا بڵێی شیعرێکی ناسکە، نیتشە بە زمانێکی شیعری ناسک و پڕ لە هارمۆنیا و ئیستێتیکایەکی جوان، کرۆک و ئامانجی بیرکردنەوە و فەلسەفەکەی خۆی دەخاتە ڕوو، لێرەدا نیتشە باس لە مرۆڤی باڵا دەکات، ئەوانەی خودان هێز و ئیرادەی خۆیانن، دەیانەوێت ڕاپەڕین بکەن و زنجیری دیلیەتی و ستەم بپسێنن، ئەو پێی وایە ئەوانە لە شوێنێکی بەرزی ژیان وەستاون، ئەوانە هێندە بەرز و خۆشەویستن، بەشێکن لە ڕوحی ئەو لە ماڵەکەی ئەو نیشتەجێن. ئەمان ئەو مرۆڤە بەرز و خودان هێز و سەربەخۆیی و بیرکردنەوەی خۆیانن، کە دوای هیچ کەسێک ناکەون و تەنیا خۆیانن و بەس، ئەمان ئەو کەسانەن لە مامۆستاکانیان فێردەبن، سنوور و تخووبەکان دەبەزێنن و لە ئاستێکی بەرز لە مرۆڤایەتی و ژیان دەڕوانن.

هەروەها لە شیعری (جەسوور) دا دەڵێ:

لە هەر کوێیەک بیت، قووڵ هەڵکۆڵە
بنەوان لە ژێرەوەیە،
وازبێنە لە پیاوانی ڕەشبین با بچریکێنن
" دۆزەخ بەردەوام لە ژێرەوەیە "...!

لێرەشدا وێنەی مرۆڤێکی جەسوور و خاوەن هێز و توانابییەکی لەبن نەهاتوومان بۆ دەکێشێ، ئەو مرۆڤانەی لە پێناو ئامانجە پیرۆزەکاندا مرۆڤی تێکۆشەر و کۆڵنەدەرن، ئەوانەی هەمیشە بە ورەیەکی پۆڵایین و بە دید و بەرچاو ڕۆشنییەوە بەرەو لووتکەی ئاسۆ و ئامانجەکانیان دەکەونە ڕێ، بێ وچان و نەسرەوتن، نیتشە ڕقی لە مرۆڤی لاواز و ڕەشبینە، ڕقی لەو کەسانەیە کە هەمیشە بۆ پارووە نانێک دەکرووزێنەوە، نیتشە لە شوێنێک دەڵێ (مرۆڤە لاوازەکان، ئەوانەن بۆ مردن باشن، شایستە بە ژیان نین)، بۆیە لەم شیعرەشدا دەڵێ (واز بێنە لە پیاوانی ڕەشبین با بچریکێنن). دۆزەخ بەردەوام لە ژێرەوەیە، گەیشتن بە لووتکە و ئامانج ڕەنج و قوربانی دەوێت، ئاگر و ڕووناکییەکان، لە بنی بنەوەن، قووڵ دەبێ لە هەڵکۆڵین بەردەوام بین، دیارە وشەی دۆزەخ لێرەدا میتافۆرێکە، یان هێمایەکە بۆ ئاگر، لە ئەفسانە و داستانەکانیش گەیشتن بە ئاگر هێمایە بۆ گەیشتن بە ئامانج و سەرکەوتن...!

نیتشە لە شیعری (ئەوەیە مرۆڤ) دا دەڵێ:

بەڵێ، دەزانم لە چ بنەچەیەکم،
وەک بڵێسە تینووم،
هەڵپە دەکەم و خامۆش دەبمەوە،
هەرچییەک دەستی بۆ دەبەم دەبێتە نوور،
هەرچییەک جێی دەهێڵم پشکۆیە:
بێ یەک و دوو من بڵێسەم...!

بێ گومان، لە نێو بیری نیتشەدا مرۆڤەکان دەبێ مرۆڤی بەرز و دیار بن، خودان بنەچە و شوهرەتێک و ناوێکی پایەدار و بەرزبیان هەبێ، ئەمەش ئەو مرۆڤانەن هەمیشە هەڵپەی ژیانێکی بەرز و پڕاوپڕ لە بەختەوەری و دەستگەیشتن بە خۆزگە و ئومێدەکانیانن، وەک بڵێسە بۆ ئەم جۆرە ژیانە تینوون، وەک عاشق شەیدای ژیانێکی شایستە بە مرۆڤن، ئەو مرۆڤانەی کە لەم شوێنە بەرزە بۆ ژیان و ئومێدە گەشەکان و ئارەزووە جوانەکانیان دەڕوانن، ئەوانە دەست بۆ هەر چییەک دەبن دەبێتە نوور، هەرچییەک جێ دەهێڵن دەبێتە پشکۆ، ژیان و دەوروبەر دەدرەوشێننەوە، چونکە وەک بڵێسە خاوەن نیگا و ڕوانین و دیدگایەکی ڕۆشنن بۆ ژیان. لێرەدا، لە نێو بەرهەمە شیعری و فەلسەفییەکانی نیتشە، هاوئاهەنگییەک و ئاوێزانبوونێکی گرنگی نێوان فەلسەفە و شیعر دەبینین، کە هەردووک بە یەک ئاراستە تا ئەندازەی تێکەڵاوبوون، فەلسەفە بە بەرگ و ڕوخساری شیعرییەوە، شیعریش بە ناوەڕۆکی فەلسەفییەوە، وەک ئەوەی گیانێک بن لە دوو جەستەدا. نیتشە بەم هەوڵانەی توانی شیعر و فەلسەفە زیاتر لێک نزیک بکاتەوە.

(مارتن هایدگەر)یش یەکێکە لەو فەیلەسووفانەی، قسەی زۆری لەسەر شیعر کردووە و گرنگی زۆری بە شیعر داوە. بایەخدانی (مارتن هایدگەر) بە شیعر و چاولێکردنی شیعر لەم ئاستە بەرزەدا، لە ڕوانگە و تێڕوانینە بوونگەراییەکەیەوە بووە بۆ بوونی مرۆڤ، چونکە لای (هایدگەر)، شیعر تەنیا لایەن و پێکهاتەیەکی ئەدەبی و هونەری نییە، بەڵکو شیعر ڕاستەوخۆ پێوەندی بە بوونی مرۆڤەوە هەیە، ئەمەش بۆ هایدگەر گرنگییەکی زۆری هەبووە، شیعر هونەرێکە زیاتر مامەڵە لەگەڵ بوون و ناوەوەی مرۆڤدا دەکات، هایدگەر بۆ پرۆژە فەلسەفی و ئەنتۆلۆژییەکەی خۆی لە زۆر شوێن هانای بۆ شیعر بردووە، بە تایبەت شیعرەکانی (هۆڵدەرلین)، تا ئەو ئاستەی پێی وا بووە کە شیعر دەتوانێ ڕاستی بوون دەربخات.

پرۆژە ئۆنتۆلۆژییەکەی هایدگەریش هەروەک د. محەمەد کەمال لە کتێبی (هایدگەر و ئۆنتۆلۆجی شیعر)دا دەڵێ (پرۆژەی ئۆنتۆلۆژی بنەڕەتی، گەورەترین پرۆژەی فەلسەفی هایدگەرە، لە کتێبی (بوون و کات)دا، کە بەدرێژایی تەمەنی ئیشی لەسەر کردووە، ئەم پرۆژەیە لە شیکردنەوەی بوونگەرانەی مرۆڤەوە بە میتودێکی فینۆمینۆلۆجیانەی هێرمینیۆتیک دەست پێ دەکات، تا لەوێوە لە تێگەیشتن لە بوونی مرۆڤەوە (بوون) بە گشتی بگات. شیعر ڕەنگدانەوەی، یان ئاوێنەیەکە بۆ دەرخستنی ناوەوەی مرۆڤ، شیعر لەنێو پانتایی خەیاڵی مرۆڤدا لە ژێر کاریگەری غەریزەکان و هەستەکان و خەونەکاندا دێتە بوون، غەریزەکان و هەستەکان و خەونەکانیش، ڕەنگ و شێوەی مرۆڤ ڕەسم دەکەن، مرۆڤێکی تێکشکاو، یان بەرزەفڕ، یان ڕووخاو، واتە مرۆڤ خۆی لە چوارچێوەی زەمەنێکی دیاریکراو، هەموو خەون و هەست و ئارەزووەکانی مرۆڤ، پەیوەستن بە زەمەنێکی دیاریکراوەوە، ئەم هاوکێشەیەش بۆ هایدگەر زۆر گرنگ بووە، واتە مرۆڤ خۆی لەگەڵ کات، یان بوون و کات، بۆیە لای هایدگەر شیعر لە ڕیزبەندی هونەرەکاندا لە ئاستی هەرە سەرەوە بووە، چونکە توانایی هەبووە ڕاستی بوون دەربخات، بۆیە پێی وا بووە، شیعر وەک فەلسەفە بیرکردنەوەیەکی داهێنەرانەیە، چونکە هەموو بیرکردنەوەیەکی فەلسەفی بەتایبەت بیرکردنەوە قووڵەکان، لە نێوخۆیاندا شیعرین، هەروەها بەرهەمە شیعرییەکانی پڕن لە داهێنان، بەتایبەت سروودەکانی هۆڵدەرلین و شیعرەکانی دانتی و گوتێ و زۆر لە شاعیرانی تر، خاوەنی ڕوانین و هزری بەرزن، بەڵام فەلسەفە نین. هەموو ئەمانەش لە ڕێگەی زمانەوە دێنە بوون، بۆیە هایدگەر دەیگوت (زمان ماڵی بوونە). هەرچەندە لەسەردەمی مۆدێرنە و لە بەرئەنجامی گەشە و پێشکەوتنی تەکنەلۆژیادا، مرۆڤ تووشی نامۆبوون دەبێت، نامۆبوونێک تا ئاستی ئەوەی مرۆڤ ڕەسەنایەتی خۆی لەدەست بدات، بۆ ئەم نامۆبوونەی مرۆڤ هایدگەر کۆپلە شیعرێکی هۆڵدەرلین دەهێنێتەوە کە دەڵێ:

ئێمە هەموو هێمایەکی نەخوێندراوەین
لە خاڵێکی بێگانەدا
زمانەکەی خۆشمان بیرچووەتەوە

دیارە هەر لەسەردەمی تەکنەلۆژیاوە مرۆڤ لە بەرئەنجامی ئەم نامۆبیە تووشی قەیران دەبێت، قەیرانی فیکر و داهێنان و کوشتنی پرسیار، لەگەڵ هەموو ئەم قەیران و نامۆبوونەشدا هایدگەر پێی وایە (مرۆڤ شاعیرانە نیشتەجێ دەبێ)، هایدگەر لەگەڵ ئەوەدایە، هەموو کەس شاعیرانە بژی، چونکە شیعر چاوساغی و ڕۆشناییمان دەداتێ بۆ ناسین و ڕاستی بوون، هەروەها ژیانی شاعیرانە، تێکەڵبوونە بە ڕووبەری گەردوونییەت و مانەوەیە بۆ تاهەتا، چونکە زمانی شیعر هێزی ئەوەی تێدایە بۆ ناسینی بوون و سروشتی مرۆڤ، هەر بۆیە لای هایدگەر و لای زۆر لە کەسانی بیرمەند شاعیران وەک مرۆڤی گەورە، یان وەک خوداوەندێک دەیانبینن، بەڵام خودایەک لەسەر زەوی کە بیردەکەنەوە و بوونیان هەیە. کاتێک هایدگەر پێی وا بووە کە شیعر بەرهەمی بیرکردنەوەی داهێنەرانەیە دیارە ئەمە لەخۆڕا نەبووە، شیعر زمانی خواداکان و پەیامبەرەکانیش بووە، زۆربەی کتێبە ئاسمانییەکان بە زمانی شیعر نووسراون، یان زۆر لە گوتە و وتەی بیرمەندەکان شیعری بوون. هەر پەیوەست بە نزیکایەتی شیعر و فەلسەفەوە، شیعر پێکهاتەیەکە لە هەست و سۆز، هەست و سۆزیش ڕەهەندێکی دەروونییان هەیە، بۆیە دەروونزانی چی وەک فەلسەفە، یان زانست، پێوەندییەکی بەهێزی لەگەڵ شیعردا هەیە، ئەدەب و شیعر لای (سیگمۆند فرۆید) بەرهەمی هەستی بێ ئاگایین، بۆیە لای وا بووە کە شاعیران وەک منداڵ وان، چونکە بەشە گرنگەکەی

مێشکیان لەژێر کاریگەری نائاگاییدایە، (فرۆید) مێشکی مرۆڤی بۆ سێ بەش دابەش کردووە (من، منی باڵا، ئێد)، (ئێد) ئەو بەشەیە، تەواو لە ژێر کاریگەریی بێ ئاگاییدایە، جڵەو بۆ ئارەزوو و غەریزەکانی شل دەکات، بەبێ گوێدانە بارودۆخی بابەتیانە و دەرەوە، لەگەڵ خەون و ئارەزووەکان و دنیای خۆیدا ڕووبەڕووە، مێشکی منداڵیش تەواو لەژێر کاریگەری ئەو بەشەدایە، شاعیرانیش بەهۆی گرنگیدان و ئیشکردنیان لەسەر هەست و غەریزەکانیان تەواوی دەکەونە ژێر کەریگەری ئەو بەشەی مێشک، لە کاتی نووسینی هەر دەقێک، باری دەروونی نووسەر، لە ڕێگەی زمان و هێما و میتافۆرەکاندا، سایە بەسەر ڕووبەری دەقەکەدا دەکێشێ، بۆ خوێندنەوەی هەر دەقێک سایکۆلۆژییەتی دەق پێکهاتەیەکی گرینگە، هاوکات سایکۆلۆژییەتی خوێنەریش لەم نێوەدا گاریگەری دەبێت، بە واتای ئەوەی هەر دەقێک دەبێتە پردێک لە نێوان سایکۆلۆژییەتی نووسەر و سایکۆلۆژییەتی وەرگر، بۆیە هەندێک لە دەقەکان بۆ ماوەیەکی درێژتر لای خوێنەران دەمێننەوە و ئارامی و لەزەت و چەشەیەکی تایبەتییان پێ دەبەخشن، هەندێک جاریش پڕیان دەکەن لە گومان و نیگەرانی و پرسیار، هەروەها (جولیا کریستیڤا)ش لە پێناو هەوڵەکانی بۆ (شیکردنەوە سیمۆلۆجی)یەکەی گرنگی زۆری بە شیکردنەوەی دەروونی داوە، بۆ ئەم مەبەستەش ئیشی زۆری لەسەر شیعرەکانی (مالارمێ) و چەند شاعیرێکی تر کردووە، ئەمەش لە کتێبەکانی (لە پێناو شۆڕشێک بۆ زمانی شیعری) و (خۆری ڕەش) و (حیکایەتەکانی خۆشەویستی) و چەند کتێبێکی دیکەی، بە ئاشکرا و بە ڕوونی دەبینرێن.

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە شیعر و فەلسەفە چەند لە یەکەوە نزیکن، وەک دوو توخمی هاوتەبا لەگەڵدا یەکدا زۆربەی کات تەریب دەڕۆن، دوای پێشاندانی ئەم ڕووبەرە نزیکایەتییە هەوڵدەدەین لێرە بەدوا ڕاستەوخۆ قسە لەسەر خاڵە هاوبەشەکانی نێوانیان بکەین، لە هەمان کاتدا خاڵە دژ و ناتەباکانیش، بۆ نموونە چی شیعر چی فەلسەفە، هەردووک بوونێکی گەردوونییان هەیە و ناتوانین پێناسەیان بکەین. ناتوانین بازنەیان بە دەوردا بکێشین و لە چوارچێوەیان بدەین. هۆکارەکەش ئەوەیە، هەردووکیان لە ڕووبەرێکی هێندە فراوان ئیش دەکەن، ناتوانین لە یەک گۆشەوە بیانبینین و خوێندنەوەیان بۆ بکەین. هەروەک لە کتێبی (سەرەتاکانی فەلسەفەی هاوچەرخ)دا هاتووە و دەڵێ (ناتوانین فەلسەفە پێناسە بکەین، ئەمەش هێمای بە کەمال گەیشتنی فەلسەفەیە، یان دەڵێ دیاریکردنی پێناسەیەک بۆ فەلسەفە، ئەمە سنووردارکردنی فەلسەفە دەگەیەنێت!). ئەم قسانە بۆ شیعر و بۆ مۆسیقا و بۆ عەشق و بۆ هەموو چەمکە گەردوونییەکان هەر ڕاستە و لە ڕووی پێکهاتەییەوە هەمان بنیاد و بوونیان هەیە. خاڵێکی تر، دەبینین زمان ئەو توخمە هاوبەشەی نێوان شیعر و فەلسەفەیە. زمان ئەو ڕووبەرە بەرین و فراوانەیە کە تێیدا، شیعر و فەلسەفە، یان مەعریفە و ئەدەب بە گشتی تێیدا گەشە دەکەن، لە نێو ئەم ڕووبەرە ئەفسووناوییە، گەڕانەکان و داهێنانەکان و گەمە زمانەوانییەکان و پرسیارەکان دێنە بوون و گەشە دەکەن. زمان ئەم بنیادە بنەڕەتییەیە، کە پێکهاتەیەکی سەرەکییە بۆ مەعریفە و کولتووری هەر نەتەوە و کۆمەڵگایەک، بۆیە دەتوانین ئاستی وشیاری و پێشکەوتنی هەر نەتەوە و کۆمەڵگایەک لە زمانەکەیەوە ببینین.

زمان توخمێکی سەرەکییە بۆ دەرخستن و کرانەوەی دیوە شاراوەکان و پێکهاتە ئاڵۆزەکانی مرۆڤ، هەروەها پردێکە بۆ پێوەندی غەریزە و بارە دەروونییەکانی ناوەوەی مرۆڤ بە جیهانی دەرەوەی خۆی، یان ناوەوەی دەق بە دنیای دەرەوە. لێرەوە دەبینین شیعریش وەک فەلسەفە ئیش لەسەر مرۆڤ دەکات، یان پێوەندییەکانی مرۆڤ بە شتەکان و هەبووەکانی دەرەوە وەک، خودا، سروشت، کۆمەڵگە، کولتوور، ئایین...تاد. خاڵێکی تر پرسیار توخمێکی تری هاوبەشی نێوان شیعر و فەلسەفەیە. شیعر یەکێک لە ئامانجەکانی دروستکردنی گومان و پرسیار لای خوێنەر، یان زۆرجاران، لە ڕێگای پرسیارەوە مەبەست و ئامانجەکانی خۆی قووڵتر پیشان دەدات، فەلسەفەش بە هەمان شێوە، ئیش لەسەر پرسیار دەکات. هەر لە هەمان کتێبدا لە(سەرەتاکانی فەلسەفەدا) هاتووە و دەڵێ (فەلسەفە مانای بەردەوامبوون لە پرسیاردایە، فەلسەفە لە بنەرەتەوە لە ڕێگای پرسیارەوە دەبێ بە فەلسەفە، یان لە شوێنێکی تردا دەڵێ فەلسەفە بیرکردنەوەیە و بیرکردنەوەش وروژاندنی پرسیارە، کەواتە فەلسەفە پرسی مرۆڤەکانە

لەسەر بابەت، یان دۆخێک تەنانەت ڕووداوێکیش!). هەروەک فەلسەفە، پرسیار لە نێو ڕووبەری دەق و زمانی شیعردا، جێگا و شوێنێکی گرنگی هەیە، بە تایبەت لای قوتابخانە ئەدەبییەکانی سەردەمی مۆدێرنە، بۆ نموونە لە ستایلی شیعری پۆستمۆدێرنی، پرسیار پێکهاتەیەکی گرینگە لە پاڵ پارادۆکس و گەمەکردن بە وشە و تەواوی پێکهاتە و تەکنیکە شیعرییەکانی تر، هەروەها لە شیعر و فەلسەفەدا، مرۆڤ چەقی ئیشکردن و ناوەندی ئامانجە، چی شیعر، چی فەلسەفە، لە پێناو مرۆڤدا هاتوونەتە بوون.

لەگەڵ هەموو ئەم خاڵە نزیک و هاوبەشیانەدا، دەبینین لە هەندێک شوێن فەلسەفە و شیعر، دژ و ناتەبا دێنەوە، یان بە دوو ڕێگای جیاوازدا دەڕۆن. بۆ نموونە شیعر ئاماژە بە بوون دەکات، بەڵام شرۆڤەی ناکات.!، یان ناتوانێت شرۆڤەی بکات. شیعر وەک فەلسەفە ناتوانێ لە بوون بکۆڵێتەوە و قسە لەسەر دیوە شاراوەکانی بکات، هەروەک بە پێی بیرکردنەوەکانی (مارتن هایدگەر) شیعر وەک فەلسەفە بیرکردنەوەیەکی داهێنەرانەیە، شیعر پێوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە زمانەوە هەیە، کە شێوازێکی سەرەکی و گرنگە بۆ دەربڕینی ڕاستی بوون، لێرەدا زیاتر ئەوە دەبینین کە شیعر تەنیا ئاماژە بە بوون دەکات، بەدوای شرۆڤە و سەلماندنی ڕاستییەکاندا ناگەڕێت، زیاتر ئەمە کاری فەلسەفە و زانستەکانن، ئێمە گوتمان زمان ڕووبەر و توخمێکی هاوبەشە لە نێوان شیعر و فەلسەفەدا، لە هەمان کاتدا ناوەندی دەربڕین و داهێنانەکانە، بەڵام ڕوونکرنەوە و شرۆڤە کردن و دەربڕینی ڕاستییەکان لە فەلسەفەدا ڕاستەوخۆی، واتە فەلسەفە دوور لە کۆد و هێماکان بە زمانێکی ڕووت و ڕەوان لە شتەکان دەدوێت، بەڵام شیعر لەسەر میتافۆر و ئاماژە و هێماکان ئیش دەکات، بە دیوێکی تر دەتوانین بڵێین لە شیعردا دەربڕینی مەبەست و ئامانجەکان ناڕاستەوخۆن، ئەمە یەکێکە لەو جیاوازییە سەرەکییانەی نێوان شیعر و فەلسەفە، بۆیە ناتوانین هەردووکیان بکەین بە خاوەنی یەک شوناس. پرسیاریش ئەم توخمەیە جگە لە بوونی خاڵی هاوبەش لەنێوانیاندا، بەڵام بەدیوێکدا دەتوانین هەر لەنێو ڕووبەری پرسیاردا، جیاوازی لە نێوان شیعر و فەلسەفەدا ببینین، چونکە شیعر وەک فەلسەفە لەسەر پرسیار ئیش دەکات و پرسیار دەورووژێنێ، بەڵام بە دوای وەڵام بۆ پرسیارەکاندا ناگەڕێت!

سەرچاوەکان:

١- کتێبی (سەرەتاکانی فەلسەفەی هاوچەرخ)، نووسینی: پرۆفیسۆر مەحموود خاتەمی، وەرگێڕانی: سەعید کاکی.

٢- کتێبی (نیتشە فەیلەسووفێکی بەرزەفڕ)، نووسینی: حەیدەر عەبدوڵڵا.

٣- کتێبی (شیعر و ئەرستۆ) وەرگێڕانی/ د. محەمەد کەمال.

٤- وتاری (هایدگەر و ئەنتۆلۆگی شیعر). د. محەمەد کەمال. گۆڤاری شیعر، ژمارە ١، ساڵی ٢٠١٦.

٥- دیمانەی ڕۆژنامەی هاوکاری لەگەڵ د. محەمەد کەمال، بەشی پێنجەم.

٦- کتێبی
Editor By: James(philosophical classics M. Russell

٧- کتێبی
prominent Greeks of Antquity their Live and works

٨- کتێبی (Greek mythology and Religion)

٩- چەند سەرچاوەیەکی تری ئینتەرنێت دەربارەی شیعر و فەلسەفە.